

Pincode.

Economie

Economie en ethiek

Noordhoff Uitgevers

Pincode

Tweede Fase havo

Keuzekatern:
Economie en ethiek

Ton Klerks, Jip Kruis, Anita van den Wijngaard

Ontwerp binnenwerk: G2K, Groningen
Ontwerp omslag: Duko Hamminga Grafisch ontwerp, Assen
Fotografie omslag: ecogroente van daktuinen, Rotterdam /
David Rozing / Hollandse Hoogte, Den Haag
Cartografie: Studio Haverstraat, Utrecht

Bronvermelding

David Rozing/HH, Den Haag: p. 3
Joost J. Bakker Ijmuiden: p. 8
Gerhard van Roon/HH, Den Haag: p. 13
EPA/ANP, Rijswijk: p. 22
Kate Raworth, Londen: p. 27
Babette Porcelijn, Amsterdam: p. 31

0 / 18

© 2018 Noordhoff Uitgevers bv, Groningen/Utrecht, The Netherlands

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise without prior written permission of the publisher.

1 Economie en ethiek

Keuzes maken is een van de centrale onderwerpen in de economie. Maar hoe weet je of je de juiste keuze maakt? Wanneer doe je het goede? Daar denken mensen verschillend over. Daarover gaat de ethiek, over hoe mensen zich zouden moeten gedragen.

Hoeveel uren mag je medewerkers laten werken tegen een laag loon om winst te maken? Welke gedetailleerde informatie is van belang voor consumenten? Waarom verkoopt een winkeller geen alcohol aan een zestienjarige? Moet je geleend geld altijd terugbetalen? Wanneer is een onderneming duurzaam? Is privacy van klanten belangrijker dan veel verkopen? In welke situaties drijf je handel met landen die hun burgers onderdrukken? Je hebt waarschijnlijk wel een antwoord op dit soort vragen, maar een ander kan een ander antwoord geven. In de ethiek kijk je naar de verschillende uitgangspunten van mensen bij het geven van een oordeel.

- 1.1** Wat is goed? 4
- 1.2** Waarop baseer je je oordeel? 13
- 1.3** Wie is verantwoordelijk? 19
- 1.4** Wereldwijd 27
- Begrippen 35

1.1 Wat is goed?

Inleiding

Zijn mensen in rijke landen meer waard dan mensen in arme landen? Dat zou je kunnen denken als je hun waarde in geld gaat uitdrukken. Dat heeft te maken met de manier van denken en redeneren in de economie en de rol van geld bij het maken van keuzes.

De ethiek zet vraagtekens bij sommige economische uitgangspunten en geeft richting om een antwoord te geven op de vraag: 'Wat is goed?' of beter gezegd op de vraag: 'Wat vind jij goed en waarom?'

Wat ben jij waard?

Jij bent een paar miljoen euro waard. Daar merk je niks van. Je krijgt dat geld niet bijgeschreven op je bankrekening. In de Nederlandse economie is een 'gemiddelde burger' 2,5 tot 5 miljoen euro waard.

Maar je kunt ook zeggen: 'Een mensenleven is niet in geld uit te drukken.' Daarmee kun je tot andere vragen en oordelen komen over wat een goede keuze is.

Bron 1

MS-medicijn niet meer vergoed

Fampyra, een medicijn voor patiënten met multiple sclerose, wordt vanaf 1 april niet meer vergoed. 'Een ramp', noemt patiënt Nanda Erken het besluit. 'Dankzij dit medicijn is mijn leven weer de moeite waard geworden.'

Een wonderpil, noemt Nanda het. Maar de minister wil per 1 april het medicijn niet meer vergoeden. Hij volgt het advies van het Zorginstituut op, dat na onderzoek heeft geconcludeerd dat het middel niet effectief is. Van elke tien MS-patiënten die sinds 2016 Fampyra gebruikten, was er ongeveer

één die op het middel reageerde, aldus het Zorginstituut.

Het vergoeden zou de staat jaarlijks 7 tot 20 miljoen euro per jaar kosten.

Nanda denkt dat het besluit ook op de langere termijn veel meer geld gaat kosten. 'Honderden patiënten hebben dan huishoudelijke hulp nodig en rolstoelen en scootmobielen. Dat kost uiteindelijk veel meer. Daarom smee ik de minister om dit besluit terug te draaien.'

Van: rtlnieuws.nl, 14 maart 2018 (ingekort)

In de economie bekijk je de gevolgen van economische beslissingen. Je let op nut, welvaart, groei en winst. Maar wanneer is dat de juiste blik?

moraal Wat iemand juist vindt om te doen, noem je de moraal. Het gaat om wat 'zou moeten'. Je geeft daarmee een moreel oordeel over wat goed is om te doen. De moraal kan gelden voor een individu, maar ook voor een groep mensen zoals de werknemers van een bedrijf of de inwoners van een land. Het zijn gedeelde opvattingen over wat goed of slecht is om te doen. Het morele oordeel van mensen kan verschillen. Voorbeelden van morele uitgangspunten zijn: inzet (op school en werk), een goed leven, je aan de wet houden, vriendschap.

ethiek De ethiek is de wetenschap die zich bezighoudt met het structureel analyseren en evalueren van de moraal.

Opdracht

- 1 Stel dat je in de schoenen van de minister stond.
 - a Zou je een middel dat in onderzoek bij 10% van de patiënten helpt vergoeden?
 - b Denk je dat het uitmaakt als de minister een familielid heeft dat de ziekte MS heeft?
 - c Kunnen Nanda en de minister dezelfde moraal hebben en tot verschillende conclusies komen? Leg je antwoord uit.

Opdracht

- 2 Lees bron 1. Laat met een berekening zien waarom een medicijn van € 80.000 euro 'te duur' is voor een extra levensjaar. Ga uit van een gemiddelde leeftijd van 80 jaar.

Opdracht

- 3 Vind je het een goed idee om mensenlevens in geld uit te drukken? Leg uit.

Economie en ethiek

Economie en economisch nieuws is overal om je heen. In die berichten zitten uitgangspunten en oordelen over hoe de wereld eruit zou moeten zien. Heb jij een oordeel over het beloningsbeleid van ING?

Bron 2

ING trekt omstreden salarisverhoging topman Hamers in:

'We hebben de publieke reactie onderschat' ING zwicht voor de zware maatschappelijke en politieke druk en trekt de omstreden verhoging van de beloning van topman Ralph Hamers in. De raad van commissarissen van de bank

wilde zijn totale beloning met de helft verhogen naar 3 miljoen euro, maar ziet daarvan af onder druk van de felle reacties die dat voorstel teweegbracht in politiek en maatschappij.

Van: volkskrant.nl, Wilco Dekker, 13 maart 2018 (deels)

Niet elk oordeel is een moreel oordeel. Als je zo'n artikel leest, kunt je meerdere vragen hebben, zie tabel 1.

Tabel 1 Omgaan met de wereld

Uitgangsvraag	Resultaat	Begrip	Perspectief
Wat is waar?	Feiten	Kennen	Objectief
Hoe voel ik me?	Gevoelens	Beleven	Subjectief
Wat is goed?	Morele uitspraken	Beoordelen	Normatief

Uit: Basisboek ethiek, Wieger van Dalen, 2006 (bewerkt)

Morele uitspraken noem je normatief. Ze horen bij de vraag: 'Wat is goed?'

Het gaat er in de ethiek om dat je een structurele afweging maakt voordat je een oordeel geeft. Dat betekent niet dat de uitkomst een maatstaf is voor hoe anderen zouden moeten denken of handelen.

Als je een ethisch dilemma analyseert, probeer je zelf neutraal te blijven in het vraagstuk. Je onderzoekt vanuit welke invalshoeken mensen een vraagstuk benaderen, hoe ze zich gedragen en hoe ze hun standpunt bepalen. Analyseren doe je door het onderzoeken van verschillende opvattingen van mensen.

Ga je een ethisch dilemma evalueren, dan gebruik je die analyse om zelf een beslissing te nemen of een standpunt te bepalen.

**immoreel
amoreel**

Er is een verschil tussen immoreel en amoreel. Immoreel betekent dat je er bewust voor kiest om iets te doen waarvan je weet dat het niet goed is. Amoreel is volgens de wet toelaatbaar, maar je kunt je afvragen of het moreel te verdedigen is.

Opdracht

- 4 Je hebt gelezen dat de kleding van een van je favoriete merken in fabrieken wordt gemaakt, waar kinderen van twaalf jaar werken die niet naar school gaan. Je koopt de kleding toch.
- a Is hier sprake van immoreel of amoreel gedrag of geen van beide? Leg je antwoord uit.
- b 'Multinationals zijn amoreel, maar het resulterende gedrag is immoreel.' Leg met een voorbeeld uit wat hier bedoeld wordt.

Opdracht

- 5 Lees bron 2 op de vorige bladzijde.
- Een bericht over de beloning van een bankdirecteur haalt al snel het nieuws en geeft veel reacties op sociale media. Geef jouw reacties op het nieuwsbericht en vul een of twee feiten, gevoelens en morele uitspraken in tabel 2 in.
 - De bron is de website van een landelijke krant. Hoe kun je weten of informatie op internet feitelijk juist is?
 - Wat moet je weten om een oordeel te geven of bij een salarisverhoging van 50% sprake is van immoreel of amoreel gedrag? Leg je antwoord uit.

Tabel 2 Reacties op een salarisverhoging

Nieuwsbericht

Feiten

Gevoelens

Morele uitspraken

Moet je alles afrekenen bij de kassa?

waarden

De woorden normen en waarden worden vaak in één zin genoemd, maar ze betekenen zeker niet hetzelfde. Waarden zijn de algemene doelen of idealen die mensen nastreven. Het zijn opvattingen over wat de moeite waard is in het leven. Waarden geef je weer met één abstract zelfstandig naamwoord, zoals vriendschap, eerlijkheid, liefde, respect, veiligheid, welzijn, trouw, waardigheid, gelijkheid, gastvrijheid of gezondheid. Waarden zijn positief geformuleerd.

Een norm is een gedragsregel die aangeeft hoe je een waarde kunt realiseren. Een norm is dus een regel voor iemands gedrag. Het is een concrete richtlijn voor hoe je moet handelen in een bepaalde situatie. Uit één waarde kunnen meerdere normen voortkomen.

Bron 3

Jarige vrienden

Merel vindt dat je altijd een cadeau meeneemt als een vriend jarig is. Ze voelt dat als een uiting van de waarde vriendschap. Maar Marcella zegt dat je een vriend geen cadeau hoeft te geven omdat ze vindt dat cadeaus en vriendschap niets met elkaar te maken hebben. Tijd besteden aan de jarige vrienden vindt Marcella veel waardevoller.

Uit dit voorbeeld blijkt dat je waarden op verschillende manieren kunt omzetten in normen. Mensen met dezelfde waarden hoeven niet dezelfde normen te hanteren.

Er zijn ook normen die binnen een samenleving of groep mensen algemeen worden aanvaard. Voorbeelden van normen die in een groep of een samenleving kunnen gelden zijn: 'Je mag niet stelen', 'Je moet je beloftes nakomen' en 'Je mag niet discrimineren.' Er zijn ook voorbeelden van religieuze normen, bijvoorbeeld: 'Je mag geen (woeker)rente in rekening brengen.'

Normen kun je vastleggen in wetten. Ze gelden dan voor iedereen in een land of regio. Belangrijke gedeelde normen staan in de grondwet van een land.

Opdracht

- 6 Waarden geef je weer met een zelfstandig naamwoord.
- Beschrijf minimaal drie waarden die niet in de tekst genoemd zijn.
 - Geef bij de waarden in tabel 3 een voorbeeld van een bijbehorende norm.
 - Vergelijk je norm met een of enkele klasgenoten. Welke overeenkomsten en verschillen zijn er tussen jullie?

Tabel 3

Waarde	Voorbeeld van een bijbehorende norm
Klantvriendelijkheid	
Professionaliteit	
Welvaart	

Opdracht

- 7 Welke waarde kun je toekennen aan het volgende gedrag?
- Rens krijgt te veel geld terug bij de kassa. Hij ziet dat het niet klopt en geeft het te veel terugontvangen geld terug aan de caissière.
 - Roos krijgt te veel geld terug bij de kassa. Zij besluit niets te zeggen en stopt het geld dat zij terug heeft gekregen in haar portemonnee.
 - Als je zelf te veel geld terugkrijgt bij de kassa, doe je dan iets? In welke situatie wel of niet?

Opdracht

- 8
- 'Ook de grootste crimineel heeft waarden en normen.' Leg de zin uit en geef een voorbeeld van waarden en normen die een crimineel erop na kan houden.
 - Als je een bepaalde norm hebt bij de waarde eerlijkheid – bijvoorbeeld 'je moet nooit iets achterhouden voor iemand' – zou die norm dan altijd en overal moeten gelden? Waarom wel of niet?

Cameratoezicht

Gedrag komt voort uit een bepaalde norm, maar omgekeerd kun je niet uit het gedrag van iemand afleiden wat zijn normen zijn. Iemand houdt zich bijvoorbeeld altijd aan de maximumsnelheid. Zijn norm is: 'Ik rij nooit te hard.' Mogelijk wil hij geen boete krijgen, omdat hij dat weggegooid geld vindt. De achterliggende waarde is dan bijvoorbeeld gehoorzaamheid of zuinigheid. Misschien vindt hij dat te hard rijden extra risico geeft. Zijn waarde is dan veiligheid. In het algemeen geldt dat mensen handelen vanuit bepaalde waarden. De waarde gaat vooraf aan de norm. Als je gedrag van mensen ziet en een ethisch dilemma analyseert, ga je vaak uit van gedrag of een norm en probeer je de achterliggende waarde te achterhalen.

gedeelde moraal

De moraal is gebaseerd op de waarden en normen van een individu of een groep. Om tot een gedeelde moraal te komen, ga je in gesprek. Zonder uitwisseling van ideeën is het niet mogelijk om tot een gezamenlijke moraal te komen. De moraal ligt niet voor altijd vast. Het gesprek over de moraal blijft belangrijk door:

- Technologische veranderingen
Nieuwe technologische mogelijkheden brengen nieuwe vragen met zich mee. Bijvoorbeeld: wie is verantwoordelijk voor een zelfsturende auto?
- Globalisering
Door globalisering komen andere culturele invloeden de maatschappij in en wordt de invloed van internationale bedrijven groter. Globalisering roept vragen op als: mag de overheid handelsbarrières opwerpen voor producten en waarom?

intuïtie

Vaak heb je wel een gevoel bij wat goed is, maar daarmee neem je niet alle invalshoeken en overwegingen mee. Als je op je intuïtie afgaat, blijkt het vaak moeilijk om uit te leggen hoe je tot een oordeel bent gekomen.

Opdracht

- 9 Lees bron 4.
- Waarom zie je op veel plekken borden zoals hieronder?
 - Welke waarden kunnen botsen bij het inzetten van camera's?
 - Is het plaatsen van borden zoals in bron 4 een oplossing voor het waardenconflict? Waarom wel of niet?
 - Zou je camera's in de openbare ruimte kunnen benoemen als collectieve goederen? Waarom wel of niet?

Bron 4

Beleidsregels cameratoezicht

'Organisaties zetten steeds vaker cameratoezicht in en de technische mogelijkheden van camera's worden geavanceerder. Zo zijn er camera's die gekoppeld zijn aan drones en auto's en worden camera's steeds 'slimmer'. Er zijn camera's die kunnen roteren, inzoomen of geluid opnemen. Sommige camera's kunnen niet alleen waarnemen, maar ook door middel van gezichtsherkenning personen identificeren.'

'Zo moet de inzet van een camera noodzakelijk zijn om de gestelde doelen te bereiken, moeten mensen worden geïnformeerd dat er cameratoezicht is vóórdat zij worden gefilmd en moeten de beelden adequaat worden beveiligd.'

Van: autoriteitpersoonsgegevens.nl, januari 2016 (deels)

Opdracht

- 10 Je krijgt op straat een nieuwe iPhone aangeboden voor de prijs van een oud tweedehandsje.
- Welke van onderstaande reacties is voor jou het meest waarschijnlijk?
 - 'It's my lucky day!'
 - 'Waar heeft ie die telefoon vandaan?'
 - 'Dat kan niet helemaal kloppen.'
 - 'Waarom krijg ik die telefoon aangeboden?'
 - Welke moraal gaat schuil achter deze uitspraken? Bespreek je antwoord met een of enkele medeleerlingen en beschrijf de achterliggende waarden.

Opdracht

- 11 Geef een voorbeeld van een ethisch dilemma dat er tien jaar geleden nog niet was, omdat de technologische mogelijkheden toen anders waren.

Belang bij schaarse goederen?

Je hebt vast goede karaktereigenschappen zoals precies, attent, gehoorzaam, bescheiden, hulpvaardig, gedisciplineerd of standvastig.

deugd

Een deugd is een bepaalde goede karaktereigenschap die nodig is om de norm succesvol te kunnen naleven.

Het is belangrijk om een onderscheid te maken tussen karaktereigenschappen op zich en deugden. Bij deugden ga je ervan uit dat je die kunt verbeteren door te leren of te oefenen. Veel deugden krijg je mee in de opvoeding, andere leer je van vrienden, op school of bij een (sport)vereniging.

belang

Naast eigenschappen, heb je meestal ook nog bepaalde omstandigheden nodig om een norm te kunnen naleven. Het belang dat zijn de materiële en immateriële zaken die nodig zijn voor het naleven van een norm. Vaak zijn financiële middelen nodig om een bepaalde norm te kunnen naleven. Om op school iets te leren, heb

je bijvoorbeeld boeken of een laptop nodig. De boeken of het geld om een laptop te kopen, noem je hier het belang.

Belangen kunnen botsen: het belang van de een kan het belang van de ander schaden. Het probleem van schaarste aan grondstoffen of schoon water kun je bijvoorbeeld beschrijven door uit te gaan van verschillende belangen. Veel mensen worden bij belangenafwegingen heen en weer geslingerd tussen de rol van burger en die van consument. Dat levert regelmatig morele dilemma's op.

Opdracht

- 12** Geef twee voorbeelden van de botsende belangen tussen burger en consument.

Opdracht

- 13** Geef een eigen beschrijving van schaarste met daarin het begrip belang(en) en geef een voorbeeld waarin iemand belang heeft bij schaarste van grondstoffen.

Opdracht

- 14** Lees bron 5 over accijns op rookwaren.

Bron 5

Overheid loopt miljoenen mis door hoge tabaksaccijnzen

Accijnsverhogingen op rookwaren brachten de afgelopen jaren flink minder op dan verwacht.

Het aantal rokers neemt wel weer licht toe.

De roker kreeg er in de afgelopen jaren flink van langs. Samengepakt in cirkels op treinstations en zonder rokertje in rookvrije cafés moesten zij tevens toezien hoe de prijs van hun geliefde nicotineproduct steeds duurder werd. Zo kostte in 2009 een pakje Marlboro-sigaretten met negentien stuks 4,50

euro. Nu kost zo'n pakje met twintig sigaretten 6,70 euro.

Grote stappen

Deze flinke prijsstijging komt doordat de accijnzen op tabak sinds 2011 met grote stappen verhoogd zijn, bedoeld om de overheidsfinanciën op orde te brengen.

Is dat gelukt?

Van: elsevierweekblad.nl, 21 juli 2017

- Benoem de materiële en immateriële belangen van de overheid bij de accijnsverhogingen.
- Geef een mogelijke reden waarom de overheidsinkomsten uit accijnzen lager uit kunnen vallen, terwijl het aantal rokers niet afneemt.
- Raymond rookt sinds zijn vijftiende, maar wil nu hij achttien is, stoppen met roken. Hij vindt het ook best duur. Welke deugden kunnen van pas komen als hij wil stoppen met roken? Beschrijf er twee en geef ook aan hoe hij die deugden zou kunnen ontwikkelen of trainen.

Wat is de vraag?

Oordelen kunnen sterk verschillen en als je niet uitkijkt, beland je al snel in een welles-nietesdiscussie. Maar ook als de oordelen sterk verschillen, kun je meer begrijpen van andermans standpunt als je de achterliggende waarden en normen benoemt. Het gaat daarbij niet alleen om de vraag wat het goede is, maar waarom iemand dat het goede vindt om te doen. Daarbij is de uitgangsvraag belangrijk.

morele vraag

Een goede morele vraag gaat vaak om iets waar je bij betrokken bent, misschien wel omdat je er boos over maakt. Dat noem je morele verontwaardiging. Als je vindt dat iets niet zou moeten of mogen, dan bedenk je een vraag waarmee je de achterliggende waarden en normen achterhaalt. Zo leer je waarop je oordeel is gebaseerd.

Je kunt een morele vraag beginnen met de woorden 'In hoeverre is het goed als...' of: 'Is het een goed idee dat...'

Neem het voorbeeld van een medewerker die een klant in de winkel uitscheldt, omdat iemand een klacht heeft over een product dat zij gekocht heeft.

Het antwoord op de morele vraag 'Is het een goed idee dat...' kan nooit zijn: 'Dat is achterlijk, of stom, of slim, of arrogant.' Het antwoord op een morele vraag is in het algemeen een norm. Zie het voorbeeld in tabel 4.

Tabel 4 Het antwoord op een morele vraag. Is het een goed idee dat...

...een winkelmedewerker een klant uit scheldt?	Norm	Waarde
Hans van Doorn	Iedereen moet zijn gevoelens, ook boosheid, kunnen uiten.	Vrijheid
Helen Staples	De medewerker moet zijn boosheid voor zich houden.	Bescheidenheid

Je kunt ook als individu met een ethisch dilemma te maken krijgen, wanneer in een situatie verschillende waarden botsen.

Opdracht

- 15** Stel dat je een hongerige dakloze betrapt bij het stelen van een broodje.
- In hoeverre vind je het dan een goed idee om de dief aan te geven zodat hij gestraft kan worden? Beschrijf hoe je deze vraag kunt beantwoorden.
 - Krijgt de vraag een ander antwoord als het een moeder is die steelt om haar kind te eten te geven? Leg je antwoord uit.

Opdracht

- 16** Lees bron 6.
- Beschrijf bij het artikel twee morele vragen die beginnen met: 'Is het een goed idee dat...'

Bron 6

China snijdt bitcoin pas af

Amsterdam - De Chinese overheid grijpt in bij de bitcoin. Stroomverbruik voor productie van de gewilde munt is aan banden gelegd. De Chinese centrale bank noemt de ingreep noodzakelijk. Het enorme stroomverbruik voor bitcoinproductie zou het energieverbruik in regio's in het land verstoren. Op termijn zouden er tekorten kunnen ontstaan, aldus de centrale bank tijdens een besloten bijeenkomst afgelopen woensdag, zo melden lokale media. Datacenters en bedrijfjes met hangars vol continu draaiende pc's die de gewilde munt maken ('minen'), vreten stroom die Peking elders nodig acht.

Uit: *De Telegraaf* (redactie DFT), 5 januari 2018

- Beschrijf bij een van de morele vragen twee mogelijke antwoorden die een norm weergeven en de waarde die erachter schuilgaat. Vul tabel 5 in.

Tabel 5 Is het een goed idee dat...?

	Norm	Waarde

Welvaart en groei

De meeste bedrijven streven naar winst en voortbestaan op lange termijn. Bedrijven kunnen ook wel andere doelstellingen hebben, zoals gezondheid, veiligheid, kwaliteit of schoonheid, maar het winststreven is voor bedrijven altijd een van de belangrijkste waarden bij een ethisch dilemma. Dat lees je in bron 7.

Bron 7

Waarom staan in Nederland zo veel megastallen?

In Nederland zijn ongeveer 106 miljoen kippen, 12,5 miljoen varkens en 4,3 miljoen koeien. Aardig wat voor een klein land, en dat is een van de redenen waarom we de dieren in megastallen stoppen.

Op die stallen is veel kritiek. De dieren zouden met te veel zijn en te dicht op elkaar zitten. Dit kan zorgen voor ziekte-uitbraken

en brandgevaar. Alle gassen die de dieren produceren hopen zich namelijk op en kunnen ontvlammen. En van die stalbranden zijn er steeds meer, blijkt uit cijfers van de brandweer. Toch hebben we die grote stallen ook nodig. Alle dieren los laten lopen in de wei zou niet eens passen in Nederland.

Van: nos.nl, 15 augustus 2017

De groei van de economie kan verschillende ethische dilemma's oproepen. Om een ethisch dilemma structureel te analyseren, maak je gebruik van een stappenplan. Het voorbeeld zou er ook heel anders uit kunnen zien, want je kunt bij een ethisch dilemma bij eenzelfde situatie tot verschillende morele vragen komen. En zelfs bij dezelfde vraag kunnen er bij een analyse verschillende normen en waarden uitkomen.

Stappenplan**Ethisch dilemma**

- 1 Beschrijf de morele vraag.
- 2 Beschrijf de verschillende mogelijke antwoorden (normen)
- 3 Verklaar het antwoord door het onderzoeken van de achterliggende waarde(n).

**Voorbeeld
tabaksindustrie**

- 1 Is het een goed idee dat veehouderijen groeien door het bouwen van heel grote stallen met veel dieren?
- 2 Mogelijke antwoorden:
 - a) De boer moet vrij zijn om goedkoop te produceren door gebruik van schaalvoordelen.
 - b) Omwonenden mogen eisen dat het karakter van hun woonomgeving niet te veel verandert door megastallen.
 - c) Je moet niet willen dat zo veel dieren bij elkaar worden gezet in een stal.
- 3 Mogelijke waarden die in het geding zijn:
 - a) Betaalbaarheid / Ondernemerschap / Doelmatigheid
 - b) Leefbaarheid / Milieubehoud
 - c) Fatsoen / Diervriendelijkheid / Veiligheid

Opdracht

- 17** a Beschrijf twee morele vragen die passen bij de productie en verkoop van tabaksartikelen. Betrek de wetgeving bij een van de twee vragen.
 b Veel wetten zijn gebaseerd op normen in de samenleving. Toch houden mensen zich niet altijd aan de wetten. Wat kun je dan zeggen over de normen van de overtreder van de wet?

Opdracht

- 18** In de economie ga je voor landen en groepen mensen uit van groei van de welvaart en voor bedrijven van groei van de winst.
 a Zijn welvaart en groei normen en/of waarden? Leg je antwoord uit.
 b Omschrijf twee morele vragen bij deze uitgangspunten.
 c Bespreek je uitwerking met een of enkele klasgenoten.

Integratieopdrachten

Deze opdrachten hebben betrekking op de gehele paragraaf.

- 19 Lees bron 8.
- a Die mondiale schuld is 324% van het wereldwijde bbp. Wat betekent dat?
 - b Bereken de schuld per hoofd van de bevolking, uitgaande van een wereldbevolking van 7,5 miljard mensen. Zegt dit iets over de verdeling van de welvaart? Leg je antwoord uit.
 - c 'De rente zal weer omhoog moeten.' Waarom zou dit moeten (van wie)?
 - d Wie hebben belang bij schuld?

Bron 8

Wereldeconomie draait op schuld

Analyse G20

'Maar al die voorspoed heeft wel een prijs: de groei gebeurt voor een belangrijk deel op krediet.'

'Vorige week stelde het International Institute of Finance (IIF), een denktank voor banken, dat de mondiale schulden van bedrijven, huishoudens en overheden 217.000 miljard dollar hebben bereikt. Dat is 324 procent van het wereldwijde bruto binnenlands product – een record. Aan de vooravond van de kredietcrisis, in 2007, was het nog 276 procent.'

'De mondiale schuldenberg is intussen hoger dan ooit. Die schuld is draaglijker dan voorheen, want de lage rentes betekenen ook relatief lage financieringslasten. En tegenover de schuld staat bezit, dat door die lage rente vaak óók in waarde toenam.

Maar eens zal de rente weer omhoog moeten. Dan is de waarde van al dat bezit kwetsbaar, en stijgen de lasten op de schuld voor bedrijven, voor burgers én voor overheden.'

Van: nrc.nl, 5 juli 2017, Maarten Schinkel

- 20 Zoek in een krant of op een nieuwssite een economisch bericht met een ethisch dilemma. Werk het ethisch dilemma uit volgens het stappenplan.

1.2 Waarop baseer je je oordeel?

Inleiding

Bij een ethisch dilemma ga je op zoek naar de normen en waarden achter het gedrag van mensen. Maar hoe weeg je normen en waarden tegen elkaar af? Mensen baseren zich op verschillende uitgangspunten. Je kunt je daarbij laten leiden door een ethische theorie. Drie belangrijke theorieën zijn:

- beginselethiek
- gevolgenethiek
- deugdenethiek

Heb je principes of niet?

beginselethiek De beginselethiek gaat uit van morele principes. Heb je een principe, dan pas je het overal en altijd toe, ongeacht de consequenties. Er zijn drie uitgangspunten om principes te formuleren:

- plichten
- rechten
- gelijkwaardigheid

plichtenethiek Bij de plichten (plichtenethiek) ga je ervan uit dat je de plicht hebt om zo te handelen. Een plicht kan gelden als een universele wet. De plichtenethiek stelt: 'Behandel een ander zoals je zelf behandeld zou willen worden.' Je houdt rekening met anderen en je gebruikt anderen niet uitsluitend als middel voor je eigen doel. Dat geldt bijvoorbeeld voor stelen en fraude. Daarbij stel je je eigen doelen voor die van anderen.

morele rechten Een andere vorm van beginselethiek heeft te maken met morele rechten en de opkomst van wetgeving en grondrechten. Mensen sluiten een 'sociaal contract' waarin ze het aan een regering of overheid overlaten om basisrechten vast te leggen in wetten. Het overdragen van een deel van hun autonomie heeft te maken met vertrouwen.

In Nederland is het wettelijk verboden om een wapen te bezitten en we vertrouwen erop dat de overheid voor onze veiligheid zorgt. Maar in de VS beschouwen veel burgers het als een recht om een wapen te bezitten en mogen (bijna alle) volwassen een wapen bezitten.

gelijkwaardigheid Ten slotte kun je in de beginselethiek ook uitgaan van gelijkwaardigheid. Het gaat er daarbij om dat je mensen in gelijke gevallen gelijk behandelt. Dit principe is in Nederland belangrijk, want het is artikel 1 van de Nederlandse grondwet (bron 9).

Bron 9

Opdracht

- 21** Jimmy is ziek en appt zijn klasgenoten om te vragen wie de antwoorden van het huiswerk wil doorgeven. Hij ontvangt de antwoorden van diverse mensen.
- Leg uit of de klasgenoten handelen vanuit plichtenethiek en waarom wel of niet. Je antwoord hoeft niet voor alle klasgenoten hetzelfde te zijn.
 - Jimmy is dyslectisch en krijgt meer tijd om het examen te maken. Welk uitgangspunt kan hier gehanteerd zijn?
 - Wat kun je daar tegenin brengen? Gebruik je in je argumentatie ook een principe?

Opdracht

- 22** Een vriend vertelt je in vertrouwen dat hij een hogere uitkering krijgt door zijn woonsituaties anders te schetsen dan die in werkelijkheid is.
- Vind je dat iemand verplicht is om uitkeringsfraude te melden bij de gemeente of de belastingdienst? Leg je antwoord uit. Gebruik in je antwoord een van de ethische theorieën.
 - Vind je dat iemand verplicht is om zijn vriend te confronteren met de gevolgen van uitkeringsfraude voor de maatschappij? Leg je antwoord uit.
 - Een andere vriend vraagt hoe het precies zit. Vind je dat je moet vasthouden aan de belofte om er niet over te spreken?

Wat zijn de gevolgen?

gevolgenethiek

In de gevolgenethiek is juist handelen een zorgvuldige afweging van mogelijke gevolgen van alle alternatieven en dan de keuze voor het beste alternatief. Je neemt een beslissing op basis van de beste uitkomst of de minst slechte. Je kunt twee uitgangspunten hebben voor de gevolgen:

- eigen belang (egoïsme)
- algemeen belang (utilitarisme)

egoïsme

Het eigen belang als uitgangspunt nemen, noem je egoïsme. In de ethiek betekent dit niet meer of minder dan dat je je eigen belang voorop zet bij het kiezen van het beste alternatief. Dat het handelen van iemand wordt bepaald door eigenbelang, hoeft niet te betekenen dat je niet aan anderen denkt. Iemand wil tenslotte in een goed leven ook graag vrienden of een goede band met zijn collega's. Dan kan het heel goed in je eigen belang zijn om iets voor anderen te doen.

utilitarisme

Het algemeen belang als uitgangspunt nemen, noem je utilitarisme. Het woord utilitarisme is afgeleid van het Engelse woord voor nut. Dat betekent dat een beslissing het grootste nut (of geluk of de minste schade) oplevert. Dat betekent niet dat het algemeen belang voor iedereen het beste is. Daarbij blijft het soms een moeilijke afweging. Met minderheden wordt weinig rekening gehouden in het utilitarisme.

Het voordeel van de gevolgenethiek is dat het praktisch is. Vaak kun je er anderen mee overtuigen, omdat je laat zien wat de gevolgen zijn van de keuze van een alternatief.

Opdracht

- 23** Nadia staat in de rij bij de kassa met een volle winkelwagen. Achter haar staat een vrouw die maar één product hoeft af te rekenen. Nadia laat haar voorgaan. Beredeneer vanuit de gevolgenethiek of het een goede keuze is van Nadia om de klant achter haar voor te laten gaan. Maak een onderscheid in egoïsme en utilitarisme.

Opdracht

- 24** Lees bron 10.
- Vind je de producten tabak, alcohol, gokken en wapens vergelijkbaar? In welk opzicht wel en in welk opzicht niet?
 - Benoem de economische gevolgen van beleggen in tabak, alcohol, gokken en wapens. Welke gevolgen zijn kwantificeerbaar en welke niet?
 - Sommige banken zeggen: 'Wij stoppen met dit soort beleggingen.' Welke achterliggende argumenten kunnen zij aanvoeren? Benoem welke argumenten uitgaan van beginselethiek en welke van gevolgenethiek. Leg je antwoord uit.

Bron 10

Beleggen met de duivel

In een tijd waarin steeds meer beleggers de balans zoeken tussen winst en duurzaamheid, en om die reden hun geld liever investeren in bedrijven waar mens en aarde beter van worden, bestaat er een Amerikaans beleggingsfonds dat zijn aandeelhouders sinds de lancering in 2001 trakteert op

fraaie rendementen door alleen in tabak, alcohol, gokken en wapens te beleggen. Dit fonds, gemanaged door USA Mutuals, heet toepasselijk Vice Fund. Vice betekent onder meer zonde en ondeugd. Devil Fund was natuurlijk ook een goede naam geweest.

Van: iexprofs.nl, Rob Stallinga, 25 januari 2017

deugdenethiek

Een voortreffelijk mens zijn

In de deugdenethiek is juist handelen gebaseerd op de persoon die handelt. Dat betekent dat je een voortreffelijk persoon wilt zijn die handelt met de beste bedoelingen. Je gaat er in de deugdenethiek vanuit dat dat karakter doorslaggevend is. Dus als je thuis gedisciplineerd bent, zul je dat gedrag ook vertonen op je werk en op school. In de deugdenethiek gaat het vaak om 'het juiste midden.' Ben je moedig, dan ben je niet laf, maar ook geen roekeloze durfal bijvoorbeeld.

Voorbeelden van deugden zijn: menselijkheid, gehoorzaamheid, rechtvaardigheid, fatsoen, trouw, moed, matigheid, verstandigheid en wederkerigheid

Er zijn enkele belangrijke punten van kritiek op de deugdenethiek. Die zijn hieronder geformuleerd als vragen.

- Welk gedrag hoort er bij de verschillende deugden?
- Hoe weet je welke deugden je het beste kunt ontwikkelen voor een goed leven?
- Wie bepaalt wat een deugd is?

Opdracht

- 25** Beschrijf de uitersten bij de deugden bescheidenheid en vrijgevigheid.

Opdracht

- 26**
- Welke deugden vind jij voor jezelf belangrijk?
 - Welke deugden zou iemand moeten bezitten die solliciteert naar een baan in de gezondheidszorg?
 - Beschrijf voor een van die deugden hoe je die zou kunnen oefenen of verbeteren.

Wat doet de ondernemer?

Als je de verschillende ethische theorieën toepast, kom je tot verschillende argumenten om een beslissing te nemen over een morele vraag.

Het stappenplan uit paragraaf 1 kun je nu uitbreiden bij stap 2. Voor de verschillende mogelijke antwoorden gebruik je normen vanuit de ethische theorieën.

Dit is een mogelijke, niet de enig juiste, uitwerking van het dilemma in bron 11.

Bron 11

Een winkelpand met asbest verkopen?

Jelle verkoopt zijn winkel. Hij huurt een makelaar in die hem een vragenlijst laat invullen. Daarop staat 'voor zover bekend zit er wel/geen asbest in het pand.' Het pand zal volgens de makelaar waarschijnlijk duizenden euro's minder opleveren als er asbest in het pand zit.

Jelle heeft twee jaar geleden het winkelpand laten verbouwen en het is helemaal piekfijn

opgeknapt. Hij hoorde van de aannemer die de verbouwing uitvoerde dat er asbest in de pijpen van de afzuiginstallatie zit. Maar die aannemer vertelde dat asbest een zeer gevaarlijke stof is, maar dat het geen kwaad kon, omdat asbest in deze vorm niet gevaarlijk is zolang je er afblijft.

Jelle staat voor de keuze om op het formulier het woord wel of geen door te strepen.

Gevolgenethiek, egoïsme: Jelle kiest ervoor om aan te geven dat hij niet weet dat er asbest in het pand zit. Zo kan het niet gebeuren dat zijn pand minder oplevert dan maximaal mogelijk.

Gevolgenethiek, utilitarisme: Jelle kiest ervoor om aan te geven dat hij niet weet dat er asbest in het pand zit. Zolang je niets doet, is deze vorm van asbest waarschijnlijk ongevaarlijk. Een mogelijke koper hoeft zich niet onnodig zorgen te maken dat het gevaarlijk is.

Beginselethiek, plichten: Jelle kiest ervoor om aan te geven dat hij weet dat er asbest in het pand zit. Hij zou zelf als koper ook eerlijk geïnformeerd willen worden.

Beginselethiek, rechten: Jelle kiest ervoor om aan te geven dat hij weet dat er asbest in het pand zit. Hij houdt zich aan de wetten en die verplichten hem om mee te delen wat hij weet.

Beginselethiek, gelijkwaardigheid: Het gaat volgens Jelle bij gelijkwaardigheid niet om de inhoud, maar om de gelijke behandeling. Hij vindt dat het niet uitmaakt wat hij invult op het formulier. Alle mogelijke kopers krijgen hetzelfde te zien.

Deugdenethiek: Jelle vindt betrouwbaarheid en eerlijkheid belangrijke deugden. Hij zal daarom op het formulier aangeven dat hij weet dat er asbest in het pand zit en neemt het risico dat het pand minder oplevert.

Opdracht

27 Lees bron 12.

- Beschrijf een ethisch dilemma dat aansluit bij het dilemma dat de Raad van State beschrijft. Formuleer vervolgens een passende vraag.
- Beantwoord de vraag met de verschillende ethische theorieën.
- Welke uitwerking past het best bij jouw visie op de kwestie?

Bron 12

Raad van State waarschuwt voor dure zorg

Het bedrag dat de overheid aan zorg uitgeeft, stijgt zo snel dat het andere uitgaven dreigt te verdringen. De Raad van State schreef dat gisteren in zijn advies op de Miljoenennota voor volgend jaar. 'Zonder verder ingrijpen zal de groei van de zorguitgaven (4,1 procent per jaar) de komende jaren veel hoger zijn dan de

voorzien economische groei', waarschuwt het adviesorgaan. Dat heeft onder meer gevolgen voor de koopkracht. Het blijft daarom noodzakelijk de groei van de zorguitgaven goed in de gaten te houden 'en zo mogelijk te begrenzen'.

Van: nationalezorggids.nl, 20 september 2017

Opdracht

- 28 'De enige waarde is aandeelhouderswaarde.' In veel bedrijfsbeslissingen zie je het belang van de aandeelhouder terugkomen.
- Omschrijf zo goed mogelijk het belang van de aandeelhouder op korte en lange termijn.
 - Bedrijven die maatschappelijk verantwoord willen ondernemen, proberen een evenwicht te laten ontstaan tussen de verschillende 'stakeholders', dat zijn idealiter alle belanghebbenden bij het bedrijf. Beschrijf verschillende stakeholders en hun belangen.
 - Blijft winstgroei vooropstaan wanneer je alle belangen meeweegt? Waarom wel of niet?

Integratieopdrachten

Deze opdrachten hebben betrekking op de gehele paragraaf.

- 29 Lees bronnen 13 en 14.
- Welke belanghebbenden zijn er bij de productie en consumptie van (e-)boeken?
 - Wat koop je eigenlijk als je een (e-)boek koopt?
 - Is de vaste boekenprijs een goed idee? Geef niet alleen argumenten, maar ga ook na op welke waarden, normen en/of ethische theorie die argumenten zijn gebaseerd.

Bron 13

Vergelijking: welke abonnementsdienst voor e-books is het best?

Er zijn steeds meer manieren om voor een vast maandelijks bedrag e-books te lezen. Is er in Nederland al een echte 'Spotify voor e-books' beschikbaar?

Op basis van pure kwantiteit wint Kobo Plus de strijd: de dienst biedt 40 000 boeken aan en is daarmee een stuk groter dan de concurrentie. In dat grote aantal zitten echter 24 000 boeken in buitenlandse talen.

Het aanbod van Nederlandse e-books ligt bij de drie diensten dicht bij elkaar. Op Kobo Plus staan dus 16 000 Nederlandse boeken, Bliyo biedt 15 000 titels aan en op Bibliotheek.nl zijn 14 000 e-books beschikbaar. Volgens CB, distributeur van alle Nederlandse e-books, zijn er in totaal rond de 44 000 titels in de verkoop.

Van: nu.nl, maart 2017

Bron 14

Vaste boekenprijs

'Een vaste boekenprijs dient beschikbaarheid en diversiteit niet, maar leidt juist tot hogere prijzen en minder verkochte boeken', zeggen drie onderzoekers van de ACM, onder wie hoofdeconoom Jarig van Sinderen. De KVB, koepelorganisatie van uitgevers en boekverkopers, weerspreekt dat: 'De gemiddelde prijs van een boek ligt al jaren rond 12,50 euro. De markt laat kennelijk geen stijging toe.'

Uiteraard waren er bij de invoering tien jaar geleden ook tegenstanders. Volgens hen is de lezer de dupe omdat boeken, vooral bestsellers, duurder zijn dan marktconform is. Elke uitgever is zo monopolist. Inmiddels

zijn er dankzij de technologie nog wat argumenten bijgekomen; in een wereld waar zelfpublicerende schrijvers en de in ontwikkeling zijnde streamingdienst 'Spotify voor boeken' steeds belangrijker worden, is een vaste boekenprijs achterhaald. Voor e-books geldt de vaste boekenprijs dan ook niet. Voorstanders benadrukken dat volledige marktwerking de boekenmarkt zal verschraken. Ook voor dit standpunt is er een nieuw argument: in een wereld waarin Amazon marktleider is – en dat is niet toevallig vooral in landen zonder vaste boekenprijs – raken uitgeverijen in het nauw.

Uit: NRC, juni 2014

- d** Wat betekent een abonnementsdienst voor boekhandelaren en auteurs?
 - e** Formuleer een morele vraag naar aanleiding van deze bronnen en werk het ethisch dilemma uit.
- 30** In deze paragraaf zijn de verschillende ethische theorieën beschreven.
 - a** Leg uit waarom deze theorieën behulpzaam kunnen zijn bij de analyse en beoordeling van een economisch vraagstuk
 - b** Heb je een voorkeur voor de ene of de andere theorie om je eigen morele oordeel te vellen? Leg je antwoord uit.
 - c** Geef een concreet voorbeeld van een ethisch dilemma waarin je zelf een keuze hebt moeten maken. Beschrijf welke theorie je – waarschijnlijk – hebt toegepast.

1.3 Wie is verantwoordelijk?

Inleiding

verantwoordelijkheid Verantwoordelijkheid betekent dat je ergens zorg voor draagt of dat je rekenschap kunt geven over je daden. Het gaat om verantwoordelijkheid:

- vooraf
- achteraf

verantwoordelijkheid vooraf Verantwoordelijkheid vooraf betekent dat je de taak of de plicht hebt om voor iets of iemand te zorgen.

verantwoordelijkheid achteraf Verantwoordelijkheid achteraf betekent dat je rekenschap geeft van de keuzes die je gemaakt hebt.

Niets doen is ook een keuze

taakverantwoordelijkheid

Een voorbeeld van verantwoordelijkheid vooraf is het goed uitvoeren van je werk. De verantwoordelijkheid om iets te doen of te laten, kan samengaan met de taak die je hebt. Dit noem je taakverantwoordelijkheid. Het kan ook zijn dat je een morele plicht voelt om iets te doen.

Soms zijn er geen regels, maar moet je wel een beslissing nemen. Bij verantwoordelijkheidsvragen gaat het om de keuze voor een handeling die botst met de moraal van een ander of van jezelf. En hoewel niets doen niet als een handeling klinkt, kan het wel een keuze zijn.

Om verantwoordelijk te kunnen handelen, is vrijheid nodig om een beslissing te nemen. Die vrijheid is er niet altijd of wordt niet gevoeld. Denk bijvoorbeeld aan de groepsdruk om je vrienden niet te verklikken.

schadebeginsel

Vrijheid heeft ook een grens. Als een handeling duidelijk schade aan een ander toebrengt, is dat niet toelaatbaar. Dit noem je het schadebeginsel. Jouw zelfbeschikking mag de vrijheid van anderen niet belemmeren.

vrijheid van

Je kunt een onderscheid maken in:

vrijheid tot

- 'vrijheid van'; dat betekent dat je vrij bent van beperkingen of grenzen. Zodat je kunt doen wat je wilt doen.
- 'vrijheid tot'; dat betekent dat iemand de mogelijkheid heeft zelfstandig richting te geven aan zijn leven. Bij 'vrijheid tot' moet je actie ondernemen, bijvoorbeeld om iemand in staat te stellen onderwijs te volgen. De overheid zorgt in veel gevallen voor de invulling van de 'vrijheid tot'.

'Vrijheid tot' en 'vrijheid van' hangen met elkaar samen. De 'vrijheid tot' van de een kan de 'vrijheid van' van de ander belemmeren. Omgekeerd is 'vrijheid van' weinig zinvol als iemand geen keuzemogelijkheden heeft. De 'vrijheid tot' van de een kan de 'vrijheid van' de ander belemmeren. Als je uitgaat van de vrijheid tot handelen, houdt dat ook een verantwoordelijkheid in om te handelen. Of niets te doen, maar dat is feitelijk ook een keuze.

Opdracht

31 Lees bron 15.

Bron 15

Kletsende collega

Bente is net geconcentreerd aan het werk als er een collega binnenstormt, die aan één stuk door blijft kletsen. Zij wil de ander niet kwetsen en legt het werk opzij, maar nu is haar leidinggevende ontevreden, omdat ze

haar werk niet op tijd af heeft. En hij legt toch al steeds extra taken van collega's bij haar neer, waardoor ze haar eigen taken niet op tijd af krijgt. Ze klaagt daar thuis over, maar dat verandert de situatie niet.

- a Leg de samenhang tussen vrijheid en verantwoordelijkheid uit voor deze situatie.
- b Vind je het de verantwoordelijkheid van Bente om zich goed te voelen op haar werkplek? Waarom wel of niet?

Opdracht**32** Lees bron 16.

- a Beschrijf de betekenis van 'vrijheid tot' en van 'vrijheid van'?
- b Wat betekent in de bron 'vrijheid tot' en 'vrijheid van'? Leg je antwoord uit.
- c Wat vind je in het algemeen van de verantwoordelijkheid van de overheid om 'vrijheid tot' mogelijk te maken?

Bron 16

Gemeente: vanaf maandag: 40 uur werken voor een uitkering

Ik ben 38 jaar, werkloos geworden, doe voor halve dagen vrijwilligerswerk uit eigen beweging en met goedvinden van de gemeente ter bevordering van re-integratie en solliciteer me suf.

Op 7-5-2015 kreeg ik de volgende 'uitnodiging' op de deurmat dat ik mijzelf maandag 11-5-2015 moet melden op een bedrijfsadres in werkkleding en met veiligheidsschoenen. Meer stond er eigenlijk niet in.

Van: radar.avrotros.nl, mei 2015

Opdracht**33** Lees bron 17.

- a Het is niet zeker dat de oude man in leven was gebleven als de beboete mensen niet over hem heen waren gestapt: maakt dat voor jou uit voor het oordeel?
- b Wat vind je van het argument van de veroordeelden dat de rechter verwierp?
- c Zet alle informatie van deze zaak op een rij en bepaal hoe jij als rechter zou hebben geoordeeld over de verantwoordelijkheid van de mensen in de rij en waarom.

Bron 17

Duitse rechtbank beboet mensen die over onwel geworden man heenstappen

Drie mensen die een gevallen bejaarde man negeerden in een Duitse bank, zijn door de rechter veroordeeld tot een boete. De man overleed later in het ziekenhuis. De boetes variëren van 2.400 tot 3.600 euro. Er was nog een vierde persoon die de man negeerde, maar die was volgens de rechter niet in staat om in de rechtbank te verschijnen. De 83-jarige man was onwel geworden en was daardoor gevallen. Een week later is de man in een ziekenhuis overleden, zo melden lokale media.

De veiligheidscamera in het filiaal van de Deutsche Bank liet precies zien dat de man viel en hoe vervolgens vier mensen over hem heen stapten. Pas klant nummer vijf ontfermde zich over de bejaarde. Die belde een ambulance. Twee van de veroordeelden namen aan dat de gevallen man een zwerver was. De rechter verwierp dat argument.

Van: nu.nl 19 september 2017

Rekenschap

Dat je je verantwoordelijk voelt in een bepaalde situatie is iets anders dan het antwoord op de vraag of je verantwoordelijk hebt gehandeld. Die vraag, die je jezelf kunt stellen, maar die ook door anderen gesteld kan worden, heeft te maken met rekenschap achteraf. Daarbij spelen twee begrippen:

- aanspreekbaarheid
- aansprakelijkheid

aanspreekbaar Aanspreekbaar zijn op je gedrag is de ethische invulling van verantwoordelijkheid. Je bent in staat en bereid om te vertellen waarom je iets wel of niet hebt gedaan in een situatie.

aansprakelijkheid Aansprakelijkheid is de juridische invulling van verantwoordelijkheid. Je wordt door anderen aansprakelijk gesteld op basis van geldende wetten. Hoewel aansprakelijk stellen uiteindelijk door de rechter gebeurt, kom je in de praktijk vaak tegen dat ‘het publiek’ of ‘de sociale media’ iemand aansprakelijk stellen voor zijn of haar daden, vaak nog voordat naar de aanspreekbaarheid wordt gevraagd.

Bij het geven van rekenschap zijn verzachtende omstandigheden aan te voeren. Verzachtende omstandigheden kunnen zijn:

- Onwetendheid over de consequenties van de handelingen. Vijftien jaar geleden was het nog niet bekend hoe slecht zitten voor de gezondheid is. Werkgevers zorgden met de beste bedoelingen voor goede stoelen voor hun medewerkers.
- Dwang. Dit kan externe dwang zijn, zoals een mes op de keel. Het kan ook psychische dwang zijn. Het is vaak moeilijk in te schatten wanneer dwang een verzachtende omstandigheid is waardoor iemand echt niet anders kon handelen.
- Geen invloed hebben op de situatie. Iemand komt bijvoorbeeld niet opdagen bij een sollicitatieafpraak, omdat er helemaal geen treinen reden. Dat noem je meestal overmacht.
- Onvoldoende mogelijkheden of kennis om te handelen. Een beroemd voorbeeld: als je niet kunt zwemmen, is het geen optie om in het water te springen om een drenkeling te helpen.

Opdracht

34 Lees bron 18.

- Beschrijf de kwestie vanuit de principaal-agentrelatie. Omschrijf de belangen en de belangentegenstelling.
- Beschrijf de kwestie als een morele vraag.
- Leg uit hoe de aanspreekbaarheid en de aansprakelijkheid hier geregeld zijn. Beschrijf ook wat je als verantwoordelijkheid beschouwt (bv arbeidsproductiviteit) en ga na of er verzachtende omstandigheden zijn.

Bron 18

Social media onder werktijd, moet dat kunnen?

Een rechter in Tilburg heeft bepaald dat een baas het loon van een werknemer mag korten omdat hij te veel op social media zat op het werk. Het komt niet vaak voor dat zoiets voor de rechter komt, maar veel bedrijven worstelen wel met social media onder werktijd. Moeten werkgevers optreden, of moet het gewoon kunnen? Iedereen kent wel een collega die constant op social media zit tijdens het werk. Recentelijk bleek nog uit onderzoek van de Nationale Vacaturebank dat 90 procent van de werknemers minimaal één keer per dag zijn smartphone pakt, en 44 procent doet dit zelfs elk uur. Terwijl dat niet nodig is voor hun werk.

Social media protocollen

Uit hetzelfde onderzoek bleek dat veel mensen het heel irritant vinden dat sommige collega's

vastgeplakt zitten aan hun mobiel: 31 procent ergert zich aan de smartphoneverslaving van hun collega's. Ook werkgevers worstelen met de afleiding van vooral social media op de werkvloer, vertelt advocaat arbeidsrecht Jeannette Stam. Omdat er nog weinig in de wet staat hierover hebben veel bedrijven social media-protocollen. 'In het social media-protocol geeft de werkgever aan hoe je je mobiel mag gebruiken', vertelt Stam. 'Daar kan ook in staan dat je niet te veel privé mag whatsappen op je werk.' Hoe dat protocol er precies uitziet, verschilt volgens haar heel erg. 'Als verpleegkundige of receptiemedewerker is het ongunstiger als je op social media zit, dan als communicatiemedewerker of journalist.'

Van: rtlnieuws.nl

Opdracht

- 35 Lees bron 19.
- Is de chauffeur volgens jou verantwoordelijk voor de schade? Waarom wel of niet?
 - Geef een aantal mogelijke verzachtende omstandigheden. Ze hoeven niet in de tekst te staan.
 - Maak je voor de verantwoordelijkheid onderscheid tussen een ongeluk met en zonder ernstig letsel? Motiveer je antwoord op basis van de beginsethiek en op basis van de gevolgenethiek.

Bron 19

Puinhoop op Spijkenisserbrug door dronken chauffeur

SPIJKENISSE – Een 30-jarige Roemeense vrachtwagenchauffeur met een slok op heeft op de Spijkenisserbrug een ravage veroorzaakt. Hij botste tegen een auto met caravan. Er bleef bijna niets over van de caravan.

Het ongeluk gebeurde rond 8.30 uur. Het verkeer vanuit Hoogvliet moest worden omgeleid. Rond 11.00 uur werd de weg weer vrijgegeven, de omleidingsroute is opgeheven. Dat meldt het bergingsbedrijf. Volgens de

politie raakte bij het ongeval niemand gewond. Waarschijnlijk week de vrachtwagenchauffeur uit waardoor hij tegen de caravan knalde. De trucker had een alcoholpromillage van 1,25 (540 UG/L), melden lokale media.

De toegestane hoeveelheid alcohol in het verkeer ligt onder de 0,5. De Roemeen kreeg van de politie een rijverbod van zes uur en een boete.

Van: telegraaf.nl, 13 maart 2017

Kan een bedrijf verantwoordelijk zijn?

Als een bedrijf een rechtspersoon is kan het bedrijf aansprakelijk gesteld worden voor bijvoorbeeld het vergoeden van de schade veroorzaakt door medewerkers van het bedrijf.

De bestuurders van een bedrijf kunnen ook aansprakelijk gesteld worden als aangetoond kan worden dat de schade veroorzaakt is door onbehoorlijk bestuur dat aan hen te wijten is. Je spreekt dan van bestuursaansprakelijkheid.

Als een bedrijf geen rechtspersoon is, bijvoorbeeld in geval van een eenmanszaak, kunnen de eigenaar of eigenaren aansprakelijk gesteld worden.

Iemand voelt zich verantwoordelijk voor zijn gedrag en kan aansprakelijk worden gesteld voor zijn gedrag.

Verantwoordelijk kan een onderneming zich niet voelen. Je kunt alleen individuen aanspreken op hun verantwoordelijkheid en straffen als ze fouten hebben gemaakt. Een onderneming kun je hooguit een boete opleggen. Maar stel nu dat degene die verantwoordelijk is voor een bepaalde handeling vertrekt bij de onderneming?

Dan kun je uitgaan van functieverantwoordelijkheid. Degene die een bepaalde functie bekleedt, is ook de verantwoordelijke. Dat betekent dan in de praktijk weer dat iemand aangesproken kan worden op gedrag dat hijzelf helemaal niet heeft getoond. Dit zie je bijvoorbeeld regelmatig terug in de politiek waar een minister zich moet verantwoorden voor het beleid van zijn voorganger.

Opdracht

- 36 Lees bron 20.
- Het middel van Chickfriend werd door de pluimveehouders beschouwd als een wondermiddel. Kan het dan gaan om een geval van 'had kunnen weten'? Voor wie en waarom?
 - De NVWA werd achteraf verweten niet snel genoeg gehandeld te hebben in deze zaak. Leg uit waarom de verantwoordelijkheid van een overheidsorgaan zoals de NVWA anders is dan van Chickfriend.

- c De pluimveehouders houden Chickfriend aansprakelijk voor de gevolgen van de affaire. Vind jij dat er sprake is van aansprakelijkheid of van aanspreekbaarheid? Leg je antwoord uit.

Bron 20

Barnevelds bedrijf verantwoordelijk gehouden voor gif in eieren

Het Barneveldse pluimvee-servicebedrijf Chickfriend is door meerdere pluimveehouders aansprakelijk gesteld voor de schade die zij lijden omdat zij hun eieren niet meer mogen verkopen. De pluimveehouders schakelden Chickfriend in bij de bestrijding van bloedluis. Daarbij is de verboden stof fipronil gebruikt. De Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit (NVWA) heeft maandag gewaarschuwd eieren met een bepaalde code niet te eten. Deze eieren bevatten een hoeveelheid fipronil die direct gevaar oplevert voor de gezondheid, met name bij kinderen.

Het staat niet vast dat Chickfriend wist dat er fipronil in het middel zat waarmee het bloedluis bestreed. Het bestrijdingsmiddel is waarschijnlijk afkomstig van de firma Poultry-Vision uit het Vlaamse Weelde. Daar deed de Belgische politie vorige week een inval. Dit bedrijf wordt ervan verdacht fipronil te hebben toegevoegd aan middelen die wel zijn toegestaan voor de bestrijding van bloedluis.

Van: financieeldagblad.nl, 1 augustus 2017 (deels)

Opdracht

37 Lees bron 21.

- Hoe weeg jij de verantwoordelijkheid in deze zaak af? Leg uit wie (werknemer, werkgever, bedrijf) verantwoordelijkheid draagt en waarom.
- Wat vind je in het algemeen van illegale software: toelaatbaar of niet en eventueel in welke situatie. Gebruik passende (economische en of ethische) begrippen om je standpunt weer te geven.
- Wat vind je van de manier van beveiligen van de software door Siemens? Maakt dit inbreuk op rechten van de laptop-eigenaar? Waarom wel of niet?

Bron 21

Als een werknemer illegale software installeert, ben jij als bedrijf aansprakelijk

De zaak draait om het Rotterdamse bedrijf Maverick Valves Manufacturing, dat op maat gemaakte afsluiters produceert voor de olie-, gas- en chemische industrie. Om die te ontwerpen maakt het bedrijf gebruik van software van Siemens: Solid Edge. Maverick kocht zeven licenties voor een specifieke module van deze software. Maar een werknemer installeerde op eigen houtje een achtste kopie op zijn werklaptop, een gekraakte, volledige versie waar het bedrijf geen licentie voor had aangeschaft. En daar kwam Siemens vrijwel meteen achter, want de software is beveiligd met

een bel-naar-huis-functionaliteit. Zo is te zien of ergens een illegale kopie wordt gebruikt. Siemens liet beslag leggen op de laptop en stapte naar de rechter.

De rechter oordeelde dat Maverick aansprakelijk is voor het gedrag van de werknemer, ook al was het bedrijf niet op de hoogte van de illegale kopie. Het maakt niet uit dat de werknemer een fout begaat buiten het zicht van de baas, een werkgever is op grond van zijn rol aansprakelijk. Dat is het risico van werkgeverschap.

Van: businessinsider.nl, 23 augustus 2016

Integriteit**Integriteit in organisaties**

Integriteit betekent dat mensen kritisch nadenken over hun morele verplichtingen en hun morele keuzes, zich hiernaar gedragen en erop aanspreekbaar zijn.

Om integer te zijn, moet je niet alleen bereid zijn om na te denken over morele vraagstukken, maar ook openstaan voor kritiek en staan voor je standpunten. Je kunt daarbij gebruikmaken van het volgende stappenplan voor evaluatie in tabel 6.

Tabel 6 Stappenplan evaluatie ethisch dilemma

	Analyse	Evaluatie
Stap 1	Beschrijf de morele vraag.	
Stap 2	Beschrijf de verschillende mogelijke antwoorden – van verschillende betrokkenen – vanuit ethische theorieën (en bijpassende normen).	Op wie kan de uitkomst effect hebben en wat is jouw eventuele verantwoordelijkheid?
Stap 3	Verklaar het antwoord door het onderzoeken van de achterliggende waarden.	
Stap 4	Op welke manier kan iemand rekenschap geven bij deze mogelijke uitkomsten?	Wat is jouw persoonlijke conclusie in de kwestie?

Uit: Ethiek en economie, H4, Bert Wernaart, WN Groningen 2015 (bewerkt)

Voorbeeld: Schijn van belangenverstrengeling (vanuit ambtenaar die fouten moet herstellen), lees bron 22.

	Analyse	Evaluatie
Stap 1	Is het een goed idee wanneer ik werk aan een rapport dat door mijn partner moet worden gecontroleerd?	
Stap 2	Ja, ik ben deskundig en behandel ieder gelijk (plichtenethiek). Ja, ik ben deskundig en handel in het algemeen belang (gevolgenethiek, algemeen belang). Nee, ik hou onbewust rekening met het oordeel van mijn partner (gevolgenethiek, egoïsme). Nee, mijn onafhankelijkheid staat op het spel (beginselethiek, plichten of deugdenethiek).	Mijn keuze om het wel of niet te doen, kan effect hebben op het rapport, op mijn positie, op de positie van mijn partner, op de mensen die gebruik gaan maken van het rapport.
Stap 3	Mogelijke waarden in het spel (afhankelijk van het antwoord): deskundigheid, onafhankelijkheid, rechtvaardigheid, integriteit	
Stap 4	Ik onderbouw mijn conclusies in het rapport en geef argumenten voor de keuzes. Ik hanteer wettelijke regels en actuele wetenschappelijke kennis en hou me aan de code voor milieuprofessionals. Ik ben een zelfstandige professional en praat niet over mijn werk thuis.	Ik vertrouw erop dat mensen mijn expertise erkennen en waarderen en herstel de fouten in het rapport. – <i>Nu mensen in de omgeving er anders over blijken te denken, leg ik mijn taak neer.</i>

Bron 22**Schijn van belangenverstrengeling rond Lelystad Airport**

De deskundige die voor het ministerie de fouten in het milieuraapport over Lelystad Airport moet herstellen, is getrouwd met de directeur van de onafhankelijke commissie die het gerepareerde rapport moet beoordelen.

Dat blijkt uit onderzoek van de *Stentor*. Door die schijn van belangenverstrengeling is de deskundige teruggetreden.

Uit: *De Stentor*, Paolo Laconi, 12 februari 2018

Steeds meer beroepsgroepen kennen een beroepscode die professionals onder-tekenen om aan te geven dat ze integer, naar beste weten en met inachtneming van actuele kennis en vaardigheden binnen het beroep zullen handelen. Daarmee zou duidelijk moeten zijn wat de morele verplichtingen zijn.

Maar je hebt ook intuïtie nodig over wanneer je wat moet doen en lef om het uit te voeren. Intuïtie heb je nodig om te bepalen welke situatie het waard is om aan te kaarten en wanneer een morele plicht jouw handelen vereist. Daarnaast heb je lef nodig om daar dan daadwerkelijk naar te handelen en groepsdruk of 'gewoon-te' te doorbreken wanneer dat nodig is.

Integriteit kun je zien als een deugd, een karaktereigenschap die je kunt trainen. Dat betekent ook dat de intentie om het goede te doen, je betrokkenheid bij de zaak en je inzet soms belangrijker is dan het resultaat.

Om tot goede oordelen te komen in je werk en integer te handelen, is het belangrijk om steeds in gelijksoortige situaties dezelfde beslissingen te nemen. Dit noem je consistent. Daarnaast zullen keuzes passen bij het beroep of de beroepsgroep. Van een docent wordt meer hulpvaardigheid verwacht dan van een piloot. En ten slotte moet je verleidingen om anders te handelen kunnen weerstaan. Dat kunnen verleidingen zijn vanuit jezelf of van buitenaf.

Opdracht

- 38** In 1992 deed de minister van Binnenlandse Zaken, Ien Dales, een uitspraak over integriteit die vaak wordt geciteerd: 'Een beetje integer kan niet.' Ben je het eens met deze uitspraak en waarom wel of niet?

Opdracht

- 39** Lees bron 23.
- De tekst van bron 23 is afkomstig van een website die relatiegeschenken verkoopt. Welk belang kan dit bedrijf hebben bij het publiceren van deze informatie?
 - Het Ministerie van Buitenlandse Zaken noemt in de gedragscode een bedrag als grens voor het aannemen van relatiegeschenken door ambtenaren. Hoe hoog schat je dit bedrag? Leg uit waarom je dit een redelijk bedrag vindt.
 - Het ministerie geeft geen richtlijn voor de frequentie van het aannemen van kleine geschenken. Wat lijkt je redelijk en waarom?
 - Vind je dat voor ambtenaren andere regels gelden dan voor medewerkers van bedrijven? Waarom wel of niet?

Bron 23

Relatiegeschenken voor ambtenaren: do's & don'ts

Het aannemen van relatiegeschenken voor ambtenaren is tricky business. Jouw relatiegeschenk kan het onafhankelijk functioneren van een ambtenaar in de weg staan. In verlegenheid brengen of nog erger: de integriteit schaden.

Uitkomst: een negatief imago van jouw bedrijf. Lees daarom zorgvuldig deze do's en don'ts vóór je relatiegeschenken voor een minister of burgemeester gaat inkopen.

'Geschenken kunnen variëren in vorm en waarde, maar de gever zal er meestal hetzelfde mee voor ogen hebben: hij wil er de relatie met u (...) bestendigen of verbeteren. Hierin schuilt een risico van beïnvloeding dat vermeden moet worden.'

Uit: Gedragscode Ministerie van Buitenlandse Zaken

Daarnaast heeft het ontvangen van een relatiegeschenk consequenties voor de ambtenaar, zoals de meldingsplicht, waar je rekening mee dient te houden.

- Relatiegeschenken mogen nooit op het huisadres worden ontvangen.
- Uitstapjes, reizen, diners, lunches e.d. worden in principe niet bekostigd door derden. Gemaakte kosten kunnen conform de geldende regels bij het ministerie worden gedeclareerd.
- Uitnodigingen worden altijd besproken in het afdelingsoverleg of met de superieur. Zodoende kan in alle openheid worden bepaald of een uitnodiging kan worden geaccepteerd.

Van: relatiegeschenkenidee.com, 20 januari 2017

Integratieopdrachten

Deze opdrachten hebben betrekking op de gehele paragraaf.

- 40 Lees bron 24.
Verklaar de paradox vanuit schaarste, vanuit de (toegevoegde) arbeidswaarde en vanuit de marginaal nut-theorie.

Bron 24

Diamant-waterparadox

De klassieke waardeparadox (ook bekend als diamant-water paradox) is de schijnbare tegenstrijdigheid dat, hoewel in termen van overleving water zo goed als altijd nuttiger is

dan diamant, eenzelfde hoeveelheid diamant in de markt een veel hogere prijs opbrengt.

Van: wikipedia.nl

- 41 Lees bron 25.
- De consumptie van rundvlees heeft een sterke impact op mens en milieu. Wie acht je verantwoordelijk, de consument of de producent?
 - Vind je dierenwelzijn een belangrijk argument voor het wel of niet consumeren van (rund)vlees? Omschrijf je normen en waarden hierover.
 - Maakt de kennis van de impact van vleesconsumptie je meer verantwoordelijk voor het wel of niet consumeren van dit product? Welke morele argumenten heb je voor dit antwoord?
 - Gebruik je zelf een morele theorie om te bepalen of, welk en hoeveel vlees je eet? Leg je antwoord uit.

Bron 25

Case: Rundvlees

‘100 kilo graan levert slechts 4 kilo vlees op.’
‘Er zit 15 000 liter water verborgen in 1 kilo rundvlees. Daarvan kan kun je 300 keer douchen.’

‘Een koe stoot methaan uit. Dat is een 23x krachtiger broeikasgas dan CO₂’
‘We hebben per kilo vlees 5 tot 50 bomen extra nodig om de extra CO₂ op te nemen, terwijl er voor veeteelt juist bos gekapt wordt.’

‘Van het oppervlak aan landbouwgrond waarvan één vleeseter kan worden gevoed, kunnen 3-7 vegetariërs eten of 12-20 veganisten.’

‘Voor 1 kilo vlees heb je 50-250 m² landbouwgrond nodig. Daar kun je voor 150-750 mensen aardappels op verbouwen.’

Uit: *De verborgen impact*, Babette Porcelijn, Amsterdam 2017

- 42 In de vleesindustrie zijn er naast varkensflats, intensieve rundveehouderij en legbatterijen, ook andere vormen van productie met labels als biologisch, beter leven, milieukeur en scharrelvleesproducent.
- Vind je dat labelproducten meer mogen, moeten of kunnen kosten voor de consument? Leg je antwoord uit.
 - Noem minimaal twee externe effecten die gelden voor de veehouderij die niet of slechts gedeeltelijk worden meegenomen in de kostprijs.
 - Wiens verantwoordelijkheid is het volgens jou om die externe effecten zo klein mogelijk te houden? Is dat een verantwoordelijkheid vooraf of achteraf?

1.4 Wereldwijd

rechtvaardigheid

Inleiding

Veel mensen vinden rechtvaardigheid een belangrijke waarde. Rechtvaardigheid betekent juist en eerlijk handelen. Dan is het interessant om na te gaan of je daar dezelfde of vergelijkbare normen voor hanteert. Rechtvaardigheid is normaal gesproken geen onderwerp voor economen. In de economie is allocatie van schaarse middelen belangrijker dan hoe de middelen precies verdeeld zijn of worden. Veranderingen in de maatschappij en de globalisering roepen vragen op als het gaat om natuurlijke hulpbronnen, technologie, verdeling van de welvaart, impact van consumptie en productie en de rol van internationale bedrijven.

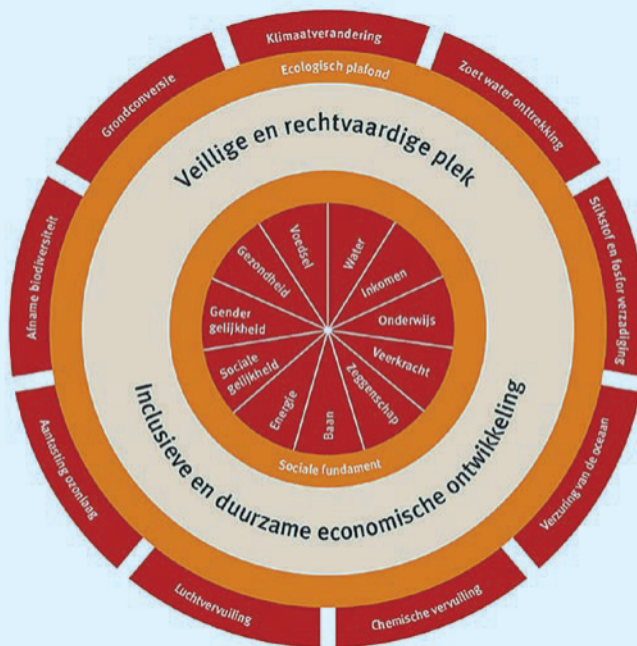
Globalisering

De maatschappij heeft zich in de afgelopen eeuwen ontwikkeld van een samenleving waarin het grootste deel van de mensen in de primaire sector werkt, tot een samenleving waarin de tertiaire sector in veel landen de grootste is. De arbeidsproductiviteit is enorm toegenomen. Sinds een paar jaar wonen er wereldwijd meer mensen in steden dan op het platteland.

De bevolking is exponentieel gegroeid, de welvaart is toegenomen en de technologie heeft zich razendsnel ontwikkeld. Je leeft in een 'global village' waarin het eenvoudig is om tijd en plaats wereldwijd te overbruggen. Globalisering is niet de oorzaak, maar er is wereldwijd een kluwen van samenhangende problemen. De 'Donuteconomie' formuleert een antwoord op de vraag wat de mogelijkheden zijn om te voorzien in de behoeften van iedereen, zonder dat dit ten koste gaat van de planeet.

Bron 26

De donuteconomie

De economische donut (bron 26) bestaat, net zoals een echte, uit twee ringen. De binnenste ring is het sociale minimum, dat wat iedereen nodig heeft om fatsoenlijk te kunnen leven. De buitenste ring geeft weer hoever je kunt gaan zonder schade aan de aarde toe te brengen.

Als je in het gat van de donut terechtkomt, is er armoede en tekort. Als je buiten de donut komt, put je de wereld uit. Je moet ervoor zorgen dat je in het eetbare stuk van de donut blijft. Dit zorgt voor ethische dilemma's die vragen om een afgewogen moreel oordeel.

Opdracht

- 43** a Beschrijf drie ontwikkelingen of problemen die je in je omgeving waarneemt of waarover je hebt gelezen die mogelijk samenhangen met globalisering. Gebruik eventueel de website van de Sustainable Development Goals.
b De Verenigde Naties hebben duurzame ontwikkelingsdoelen opgesteld. Wat zijn deze doelen? Zijn dit waarden of normen? Leg je antwoord uit.

Opdracht

- 44** Bekijk bron 26 op de vorige bladzijde. In de bron staan grenzen van de planeet. Een ecosysteemdienst is een duurzame natuurlijke hulpbron.
a Waarom is een ecosysteemdienst zo moeilijk uit te drukken in geld?
b Hoe duidelijk zijn de grenzen van de donuteconomie? Geef daarvan een voorbeeld.
c Wat hebben de volgende begrippen te maken met ecosysteemdiensten? Tragedy of the commons, collectieve goederen, externe effecten, samenwerken, eigendom. Geef voorbeelden.
d Beschrijf een ethisch dilemma bij bron 26 vanuit de waarde rechtvaardigheid met minimaal twee verschillende mogelijke antwoorden (en achterliggende normen). Gebruik tabel 7.

Tabel 7

Beschrijf een morele vraag	
Geef minimaal twee verschillende mogelijke antwoorden	
Welke achterliggende waarde is in het geding?	Rechtvaardigheid

Technologische ontwikkelingen

Een van de belangrijkste drijfveren achter technologische ontwikkelingen is de verhoging van de arbeidsproductiviteit. Meer en betere kapitaalgoederen kunnen zorgen voor een hogere arbeidsproductiviteit.

Landen waar de technologische ontwikkelingen minder snel gaan – in vergelijking met andere landen – hebben te maken met een lagere welvaart.

Veel technologische ontwikkelingen worden gestimuleerd en gefinancierd door de overheid, bijvoorbeeld met geld voor wetenschappelijk onderzoek en met innovatiesubsidies. Door de inzet van patenten en octrooien kunnen bedrijven eenvoudiger investeringsbeslissingen nemen. Ze krijgen daarmee een voorsprong op de concurrentie.

Van sommige technologische ontwikkelingen is bij uitvinding de toepassing nog niet helemaal duidelijk. Toepassing van nieuwe technologie maakt dat consumenten en producenten voor ethische dilemma's kunnen komen te staan. De normen van mensen worden beïnvloed door technologie, al was het alleen al omdat er meer informatie beschikbaar is.

Ethische dilemma's op het gebied van technologische ontwikkeling komen vaak neer op de vraag: 'Moet alles wat kan ook mogen?' In de praktijk is wat mag afhankelijk van de gebruikers en de overheden die wetten maken om het gebruik van een techniek af te bakenen.

Opdracht

- 45** Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO) wordt ook wel beschreven als de evenwichtige inzet van de 3P's: People, Planet, Profit. Je kunt de inzet daarvan door een bedrijf zien als mogelijkheid om winstgevender te zijn dan de concurrentie of als een plicht aan de maatschappij.
- a Geef twee morele theorieën die in het geding zijn bij deze twee visies op MVO.
 - b Je zou kunnen zeggen dat een bedrijf maar één doel heeft; winstmaximalisatie. Op de lange termijn zou je dan vanzelf de beste bedrijven overhouden. Welke gevolgen kan dat hebben voor met name de inzet van arbeid?
 - c Is technologie noodzakelijk om tot een duurzame ontwikkeling te komen of gaat het vooral om gedrag?
 - d De overheid kan bepaalde technologie of bepaald gedrag sturen met wetten. Geef een voorbeeld hoe daarbij waarden en normen in het geding kunnen zijn.

Opdracht

- 46** Lees bron 27.
- a Welke redenen kan iemand hebben om de AH-bonuskaart niet te willen?
 - b Vind je dat bedrijven moeten meedelen wanneer en welke informatie ze van je vastleggen? Leg je antwoord uit.
 - c 'Reclames en persoonsgegevens zijn ruilmiddelen geworden op internet.' Leg uit wat hiermee bedoeld wordt en ga na in hoeverre je ermee kunt instemmen. Licht je antwoord toe.
 - d Privacy ging vroeger vaak over wat je thuis wel of niet deed, maar tegenwoordig gaat het vaak om je activiteiten op internet en sociale media. Geef je oordeel over bescherming van de privacy aan de hand van een eigen morele vraag en een norm en een waarde bij die vraag.

Bron 27

Ethiek bij process mining

'De meeste bedrijven houden zich bezig met data-analyse. Dergelijke analyses bieden kansen. Process mining kan de basis zijn voor procesverbetering. Maar met de toename van data science komt ook het verantwoord gebruik van data centraal te staan. Hoe staat het met de privacy?

Toen ik 12 jaar geleden naar Nederland verhuisde en mijn boodschappen bij Albert Heijn deed, wilde ik niet meedoen met de bonuskaart, omdat ik niet wilde dat het bedrijf mijn boodschappen zou bijhouden. Voor mijn

gevoel zou deze informatie het bedrijf helpen om de producten zodanig te presenteren dat ik meer zou gaan kopen. Het voelde gewoon niet goed. Tegenwoordig worden er overal veel data verzameld. De meeste bedrijven zijn op de een of andere manier bezig met het analyseren van data. Data-analyses kunnen bedrijven en hun klanten enorme kansen bieden, maar met deze toename van data science komt ook de ethiek, het verantwoord gebruik van data, centraal te staan.

Van: agconnect.nl, Anna Rozinat, november 2016 (ingekort)

Verschillen in welvaart

De welvaart van een individu of land kun je op verschillende manieren meten. Het bruto binnenlands product (bbp) is een veelgebruikte norm in de economie. Daarnaast zijn er begrippen als welvaart in brede zin, groen bbp en human development index om vast te stellen hoe een land ervoor staat. Welke index je ook hanteert, er komen grote verschillen tussen landen en personen voor als het gaat om welvaart, zoals je kunt lezen in bron 28 op de volgende bladzijde.

De verschillen in welvaart roepen vragen op vanuit de ethische invalshoek. Is dat rechtvaardig? Rechtvaardigheid heeft drie verschillende aspecten: rechtvaardige behandeling, rechtvaardige verdeling en rechtvaardige procedures. Rechtvaardige behandeling, gelijke behandeling in gelijke situaties, is in Nederland in de grondwet vastgelegd. Ongelijke behandeling vraagt daarmee om een uitleg.

Bron 28

Dit zijn de 8 rijkste mensen ter wereld – en die bezitten net zo veel als de 3,6 miljard armsten

Meer dan 425 miljard dollar aan vermogen hebben ze, de acht rijkste mensen op aarde. Velen kennen de nummer één, Bill Gates, oprichter van Microsoft. De acht rijkste mensen op aarde bezitten evenveel vermogen als de 3,6 miljard armste mensen, stelde ontwikkelingsorganisatie Oxfam Novib in een rapport dat maandag verscheen.

Volgens het onderzoek, dat aan de vooravond van de jaarlijkse bijeenkomst van het World Economic Forum in Davos is gepubliceerd, is de kloof tussen arm en rijk veel groter dan al werd gedacht. Nieuwe en betere gegevens

over de verdeling van de rijkdom in de wereld wijzen volgens Oxfam Novib uit dat de armste helft van de wereldbevolking minder vermogen heeft dan eerder werd aangenomen.

‘Ons rapport toont opnieuw aan dat de extreme ongelijkheid wereldwijd nog steeds toeneemt. Het is een schande dat een handjevol mensen over zo veel vermogen kan beschikken terwijl een op de tien mensen moet rondkomen met minder dan twee dollar per dag’, zegt algemeen directeur Farah Karimi.

Van: businessinsider.nl, januari 2017

rechtvaardige verdeling

Een rechtvaardige verdeling kan gaan over materiële zaken, maar ook over immateriële zaken zoals kansen en rechten. Bij een rechtvaardige verdeling gaat het meestal om de vraag of ongelijkheid tussen mensen gevolgen heeft voor de verdeling. Bij een rechtvaardige verdeling is het uitgangspunt ‘ieder het zijne geven: gelijke delen als mensen gelijk zijn en ongelijke delen als mensen ongelijk zijn.’ Daarbij kun je dan weer uitgaan van:

gelijkheidsprincipe ongelijkheidsprincipe

- het gelijkheidsprincipe van verdeling, dan krijgt ieder hetzelfde deel.
- het ongelijkheidsprincipe van verdeling, dan zijn er redenen voor ongelijke delen.

Bij ongelijke delen, zal vaker naar argumenten voor die verdeling gevraagd worden.

Opdracht

- 47** Lees bron 28 hierboven.
- Vind je de vermogensverdeling wereldwijd rechtvaardig? Waarom wel of niet?
 - Een groot vermogen en een hoog inkomen gaan vaak samen; geld verdienen met veel geld is makkelijker dan geld verdienen met weinig geld. Geef daarvan een voorbeeld.
 - Welke morele bezwaren kan iemand hebben tegen ‘woeker’ (geld verdienen met geld)? Baseer je antwoord op een van de drie ethische theorieën.
 - Op welke wijze zou je wereldwijd tot een meer rechtvaardige inkomensverdeling kunnen komen? Leg uit van welke rechtvaardige verdeling je dan uitgaat.
 - Verwacht je divergentie of convergentie van welvaartsgroei? Leg uit waarom.

Opdracht

- 48** Een bedrijf heeft flink winst gemaakt en de werknemers zullen daarin meedelen. Er is € 9.000 beschikbaar voor een afdeling van zes medewerkers. Die hebben de volgende redeneringen over de verdeling:
- Ik krijg evenveel als de rest: iedereen krijgt een gelijk deel
 - Ik ben hoger opgeleid en langer in dienst, daarom heb ik recht op een groter deel.
 - Ik ben het productiefste van allemaal en heb extra omzet binnengehaald en heb daarom recht op een groter deel.
 - Ik heb de zorg voor een groot gezin, werk regelmatig over en ben vrijwilliger bij de brandweer, ik heb het geld het hardste nodig en krijg daarom een groter deel.
 - Ik heb deze lager betaalde baan aangenomen, omdat mij een jaarlijkse bonus van € 2.500 in het vooruitzicht is gesteld al heb ik dat niet zwart op wit.
 - Ik ben leidinggevende en het meest verantwoordelijk, ik verwacht daarom minimaal een kwart van het bedrag te ontvangen.

- a Welke rechtvaardigheidsprincipes worden hier uitgesproken? Leg je antwoord uit.
- b Met wie kun je je het beste identificeren?
- c Hoe zou jij de winst verdelen als je daarvoor verantwoordelijk zou zijn? Vul de winstverdeling in tabel 8 in.

Tabel 8

Bedragen in euro	Voorstel 1	Voorstel 2	Voorstel 3	Voorstel 4	Voorstel 5	Voorstel 6
Indiener						
Rest						

- d Een rechtvaardige procedure zou zijn om de werknemers zelf mee te laten denken over de verdeling. Vind je dat een goed idee of moet er iemand zijn die de verdeling maakt voor deze mensen? Leg je antwoord uit.

Opdracht

- 49 Met de human development index wordt tegemoetgekomen aan enkele tekortkomingen van het bbp.
- a Omschrijf die tekortkomingen bij het meten van de welvaart. Gebruik de bijbehorende vaktermen.
- b Is het eigenlijk een goed idee om de welvaart van verschillende landen te meten en te vergelijken? Geef je morele oordeel hierover.

Ketenverantwoordelijkheid

Als je kijkt naar de omgeving, dan zie je dat de producten die je gebruikt van over de hele wereld komen. In een product zoals een mobiele telefoon zitten tientallen grondstoffen van over de hele wereld.

Maar ook bananen, rijst en ander voedsel komen niet uit Nederland. Veel producten worden gemaakt door grote internationale bedrijven. Sommige van die bedrijven voelen zich niet alleen verantwoordelijk voor de productie in de eigen fabrieken, maar ook voor de manier waarop grondstoffen worden gewonnen en de arbeidsomstandigheden in (eigen) fabrieken in landen waar het minder nauw komt als het om arbeidsomstandigheden gaat. Daarnaast voelen de bedrijven

Bron 29

ketenaansprakelijkheid

zich ook verantwoordelijk voor wat er met de producten gebeurt als ze verkocht zijn. Is de verpakking van het product niet schadelijk voor het milieu? Kan het product als het niet meer gebruikt wordt gerecycled worden?

Ketenaansprakelijkheid betekent dat een bedrijf (de mensen die er werken) zich verantwoordelijk voelt voor de impact op sociaal en ecologisch gebied voor de hele productieketen.

Als consument kun je niet altijd zien of weten wat de impact is van de productie van een consumptiegoed. Een groot deel van de CO₂-impact is verborgen uitstoot ergens eerder in de productieketen.

Die verborgen impact zit bijvoorbeeld in het transport, de winning van grondstoffen en het energie- en waterverbruik bij de productie. Een voorbeeld: voor de productie van 1 kg Nederlands rundvlees is 6500 liter water nodig. De groei van de consumptie en productie heeft grote impact op de leefomgeving. Ligt het verminderen van die impact bij de consument of bij de producent?

Opdracht

50 Lees bron 30.

- a In welke ethische theorie is corruptie een mogelijke uitkomst op de morele vraag: In hoeverre is het een goed idee om mee te werken aan een corrupt stelsel?
- b Zou je zelf de keuze maken om deze monopolist ter wille te zijn? Licht je morele oordeel toe.

Bron 30

Vanille is duur: niet door cycloon, maar door corruptie

Producten met echte vanille worden duurder en duurder, de waarde van de specerij is vertwintigvoudigd.

‘Twintig procent van de oogst is vernield door de cycloon’, zegt De Kroon. ‘Dat leidt natuurlijk tot minder productie. Maar dat is niet de verklaring waarom de prijzen zo hoog zijn. Dat zit hem meer in het systeem in Madagaskar. Het is een derdewereldland, er is corruptie.’ Zoals in ieder derdewereldland, wordt de elite beter van die corruptie.

‘Dat is in mijn optiek de belangrijkste reden dat die prijzen zo hoog gehouden worden.’ Ook de monopoliepositie van Madagaskar werkt niet mee aan een lagere prijs. Madagaskar is hét vanilleland. Negentig procent van de wereldwijde vanilleproductie komt daar vandaan. ‘Dat is een ongezonde wereldsituatie. Er zijn weinig vergelijkbare specerijen waar dat in die mate voorkomt.’

Van: bnr.nl, augustus 2017

Opdracht

51 Lees bron 31.

- a Wie is verantwoordelijk voor de arbeidsomstandigheden in de textiel fabrieken in Bangladesh?

Bron 31

Instorting van het Rana Plaza

Op 24 april 2013 stortte in Savar, een subdistrict (upazila) van Bangladesh, een acht verdiepingen tellend gebouw genaamd Rana Plaza, in. Bij de instorting kwamen meer dan 1000 mensen om het leven en raakten meer dan 2000 mensen gewond. De speurtocht naar overlevenden tussen het puin ging tot drie

weken na de ramp door en werd op 13 mei officieel stopgezet. Het dodental was toen opgelopen tot 1127. De instorting geldt als de dodelijkste ramp ooit in een textiel fabriek en als de dodelijkste architectonische ramp in de moderne geschiedenis.

Van: wikipedia.nl

- b Inmiddels is de veiligheid van de arbeiders iets beter geworden. Wel is er nog steeds sprake van 'economische slavernij'. Leg uit wat met deze term bedoeld wordt en geef een voorbeeld.
- c 'De jacht op goedkope kleding is deze prijs niet waard.' Geef een morele vraag bij deze stelling en geef enkele antwoorden met bijbehorende normen en waarden.

Integratieopdrachten

Deze opdrachten hebben betrekking op de gehele paragraaf.

52 Lees bron 32.

- a De dump van elektronica vindt vooral plaats in derdewereldlanden, waar mensen op afvalhopen proberen nog bruikbare stoffen te herwinnen, ten koste van hun gezondheid. Vind je dat we 'e-waste' niet meer moeten dumpen in derdewereldlanden maar in de rijke landen moeten recycleren? Leg uit.

Bron 32

Up to 90% of world's electronic waste is illegally dumped, says UN

Up to 90% of the world's electronic waste, worth nearly \$19bn (£12bn), is illegally traded or dumped each year, according to the UN Environment Programme (Unep).
Computers and smart phones are among the

ditched items contributing to this 41m tonne e-waste mountain, which could top 50m tonnes by 2017, Unep says in a new report launched today in Geneva.

Van: theguardian.com, mei 2015

- b Voel je je verantwoordelijk voor het dumpen van jouw oude elektronica? Geef je standpunt door het formuleren van een morele vraag en het uitwerken van een stappenplan.

	Analyse	Evaluatie
Stap 1	Beschrijf de morele vraag.	
Stap 2	Beschrijf de verschillende mogelijke antwoorden – van verschillende betrokkenen – vanuit ethische theorieën (en bijpassen de normen).	Op wie kan de uitkomst effect hebben en wat is jouw eventuele verantwoordelijkheid?
Stap 3	Verklaar het antwoord door het onderzoeken van de achterliggende waarden.	
Stap 4	Op welke manier kan iemand rekenschap geven bij deze mogelijke uitkomsten?	Wat is jouw persoonlijke conclusie in de kwestie?

53 Lees bron 33 op de volgende bladzijde.

- a Welke economische belangen zijn in het spel?
- b Dan maar gewone diesel blijven gebruiken voor transport en machines? Geef de voor- en nadelen van deze keuze.
- c Is hier een rol weggelegd voor consumenten en/of overheden? Welke? Gebruik in je antwoord de spanning tussen de rol als consument en de rol als burger.
- d Bepaal je standpunt door een eigen morele vraag te formuleren en het stappenplan voor evaluatie toe te passen.

Bron 33

BIOBRANDSTOFFEN VERWOESTEN REGENWOU

Milieudefensie en haar Indonesische partnerorganisatie WALHI lanceren 18 september een nieuwe campagne tegen de kap van het laatste regenwoud in Indonesië. Grote stukken bos worden daar in brand gestoken en gekapt voor de productie van palmolie. De palmolie wordt gebruikt in Europese auto's als biodiesel. Nederland is de grootste investeerder van Europa.

Aanleg palmolieplantages

Regenwoud wordt op grote schaal in brand gestoken voor de aanleg van palmolieplantages. Alleen al deze zomer waren er in Indonesië vele honderden bosbranden.

Dit heeft als gevolg dat het regenwoud krimpt, de orang-oetan met uitsterven wordt bedreigd en lokale bewoners hun land en huizen verliezen. Daarnaast veroorzaakt de 'oerwouddiesel' drie keer zo veel CO₂-uitstoot in vergelijking tot gewone diesel.

Invloed palmoliebedrijven

In het vissersdorp Pungkat op Sumatra heeft een groot palmoliebedrijf met illegale vergunning het dorpsbos gekapt. De inwoners kunnen geen boten meer bouwen, hebben geen schoon drinkwater en de vis is grotendeels verdwenen.

Van: vroegevogels.nl, september 2017

54 Lees bron 34.

- Zou een wereldwijd basisinkomen een oplossing kunnen zijn voor te grote welvaartsverschillen? Leg je antwoord uit.
- De auteurs hebben vooral een moreel bezwaar tegen een basisinkomen. Achter het bezwaar gaat een mensbeeld schuil: welke waarden zijn daarin belangrijk?
- Is een basisinkomen volgens jou rechtvaardig? Leg uit waarom wel of niet en geef aan welke rechtvaardigheidsprincipes je hanteert.

Bron 34

Geen basisinkomen, maar een basisloon voor iedereen

Elke maand een stevig bedrag op uw rekening zonder er iets voor te moeten doen. Per persoon en ongeacht of u werk hebt of niet. Zou u ervoor tekenen? De Zwitsers zeiden het af in een referendum met 76% van de uitgebrachte stemmen. Maar 23% stemde voor, en dat is niet niets: de idee van een universeel en onvoorwaardelijk basisinkomen voor iedereen wint aan populariteit. Het universeel basisinkomen is op het eerste gezicht een prachtig idee. Het is geïnspireerd door waarden

als vrijheid en gelijke kansen voor iedereen en het komt voort uit de beste bedoelingen. En toch is het geen idee om werkelijk uit te voeren. Bent u overtuigd? Wij niet helemaal. Er is namelijk één onoverkomelijk principieel probleem: niet werken en wel verdienen; je niet inzetten voor een samenleving en toch genieten van haar gulle giften, dat valt niet te rijmen met een welbegrepen idee van solidariteit.

Van: demorgen.be, Rob Beenders en Tine Soens, 11 juni 2016

- 55 Een product, zeg een pond brood, een kilo rijst of een liter drinkwater, heeft niet overal en altijd dezelfde geldwaarde, terwijl het wel altijd dezelfde voedings- en gebruikswaarde heeft voor een mens. Een van de redenen hiervan zijn welvaartsverschillen en inflatie.
- Leg uit waarom beperkte inflatie wordt gezien als smeerolie voor de economie.
 - Wat hebben welvaartsverschillen hiermee te maken? Omschrijf een morele vraag waarmee je dit aan de orde zou kunnen stellen.

1.1 Wat is goed?

Moraal	Wat iemand juist vindt om te doen, wat 'zou moeten.'
Ethiek	De wetenschap die zich bezighoudt met het structureel analyseren en evalueren van de moraal.
Immoreel	Je kiest er bewust voor om iets te doen waarvan je weet dat het niet goed is.
Amoreel	Iets is volgens de wet toelaatbaar, maar je kunt je afvragen of het moreel te verdedigen is.
Waarden	De algemene doelen of idealen die mensen nastreven.
Norm	Een regel voor iemands gedrag.
Gedeelde moraal	De moraal die gebaseerd op de waarden en normen van een groep. Zonder uitwisseling van ideeën is het niet mogelijk om tot een gezamenlijke moraal te komen.
Intuïtie	Een soort van directe ingeving, iets wat je meteen weet zonder erover te denken of het te beredeneren.
Deugd	Een bepaalde eigenschap die nodig is om de norm succesvol te kunnen naleven.
Belang	De materiële en immateriële zaken die nodig zijn voor het naleven van een norm.
Morele vraag	Vraag over een ethisch dilemma, vaak beginnend met woorden zoals 'In hoeverre is het goed als...' of: 'Is het een goed idee dat...'

1.2 Waarop baseer je je oordeel?

Beginselethiek	Ethisch uitgangspunt waarin juist handelen bepaald wordt door morele principes. Heb je een principe, dan pas je het overal en altijd toe, ongeacht de consequenties.
Plichtenethiek	Het uitgangspunt is dat je de plicht hebt om zo te handelen, dat het zou kunnen gelden als een universele wet.
Rechtenethiek	Uitgangspunt zijn morele rechten, wetgeving en grondrechten. Mensen sluiten een soort 'sociaal contract' waarin ze het aan een regering of overheid overlaten om basisrechten vast te leggen in wetten.
Gelijkwaardigheid	Het in gelijke gevallen gelijk behandelen van mensen.
Gevolgenethiek	Juist handelen is een zorgvuldige afweging van mogelijke gevolgen van alle alternatieven en dan de keuze voor het beste alternatief.
Egoïsme	Het eigen belang als uitgangspunt nemen en vooropzetten bij het kiezen van het beste alternatief.
Utilitarisme	Het algemeen belang als uitgangspunt nemen. Dat betekent dat een beslissing op basis van het algemeen belang het grootste nut (of geluk of de minste schade) oplevert.
Deugdenethiek	Juist handelen is gebaseerd op de persoon die handelt. Dat betekent dat je een voortreffelijk persoon wilt zijn die handelt met de beste bedoelingen. Deugden zijn goede karaktereigenschappen waarin je je kunt oefenen.

1.3 Wie is verantwoordelijk?

Verantwoordelijkheid	Ergens zorg voor dragen of rekenschap kunnen geven over je daden.
Verantwoordelijkheid vooraf	Je hebt de taak of de plicht om voor iets of iemand te zorgen.
Verantwoordelijkheid achteraf	Je kunt rekenschap geven van de keuzes die je gemaakt hebt.
Taakverantwoordelijkheid	De verantwoordelijkheid om iets te doen of te laten, hangt samen met de taak die je hebt.
Schadebeginsel	Jouw zelfbeschikking mag de vrijheid van anderen niet belemmeren.
‘vrijheid van’	Iemand kan ongehinderd doen en laten wat hij wil. Anderen grijpen niet in. Dit noem je ook wel ‘vrijheid van’.
‘vrijheid tot’	Iemand heeft de mogelijkheid zelfstandig richting te geven aan zijn leven. Daarbij is er wel ‘ingrijpen’ mogelijk, bijvoorbeeld om iemand in staat te stellen onderwijs te volgen. Dit noem je ook wel ‘vrijheid tot’ en het ligt aan de basis van sociale rechten.
Aanspreekbaar	Aanspreekbaar zijn op je gedrag is de ethische invulling van verantwoordelijkheid. Je bent in staat en bereid om te vertellen waarom je iets wel of niet hebt gedaan in een situatie.
Aansprakelijkheid	Aansprakelijkheid is de juridische invulling van verantwoordelijkheid. Je wordt door anderen aansprakelijk gesteld op basis van geldende wetten.
Functioneverantwoordelijkheid	Degene die een bepaalde functie bekleedt, is ook de verantwoordelijke.
Integriteit	Mensen denken kritisch na over hun morele verplichtingen en hun morele keuzes, gedragen zich hiernaar en zijn erop aanspreekbaar.

1.4 Wereldwijd

Rechtvaardigheid	Juist en eerlijk handelen.
Rechtvaardige verdeling	De vraag of ongelijkheid tussen mensen gevolgen heeft voor de verdeling. Bij een rechtvaardige verdeling is het uitgangspunt ‘ieder het zijne geven: gelijke delen als mensen gelijk zijn en ongelijk als mensen ongelijk zijn.’
Gelijkheidsprincipe van verdeling	Ieder krijgt hetzelfde deel.
Ongelijkheidsprincipe van verdeling	Er zijn redenen voor ongelijke delen.
Ketenaansprakelijkheid	Een bedrijf (de mensen in het bedrijf) dat onderdeel uitmaakt van de productieketen, voelt zich verantwoordelijk voor de impact op sociaal en ecologisch gebied van de hele productieketen.

- A**
aansprakelijkheid 21
aanspreekbaar 21
amoreel 5
- B**
beginsleethiek 13
belang 8
- D**
deugd 8
deugdenethiek 15
- E**
egoïsme 14
ethiek 4
- G**
gedeelde moraal 7
gelijkheidsprincipe 30
gelijkwaardigheid 13
gevolgenethiek 14
- I**
immoreel 5
integriteit 24
intuïtie 7
- K**
ketenaansprakelijkheid 32
- M**
moraal 4
morele rechten 13
morele vraag 9
- O**
ongelijkheidsprincipe 30
- P**
plichtenethiek 13
- R**
rechtvaardige verdeling 30
rechtvaardigheid 27
- S**
schadebeginsel 19
- T**
taakverantwoordelijkheid 19
- U**
utilitarisme 14
- V**
verantwoordelijkheid 19
verantwoordelijkheid achteraf 19
verantwoordelijkheid vooraf 19
vrijheid tot 19
vrijheid van 19
- W**
waarden 6

Bij de acht katernen hoort een digitale leeromgeving met interactieve opdrachten in diverse leerroutes, overzichtelijke dashboards en een uitgebreide toetsmodule. Dit maakt gepersonaliseerd leren mogelijk.